

ОСОБЛИВОСТІ МІСТОБУДІВНОГО РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО МІСТА ПОЧАЄВА

Анотація: у статті розкрито особливості історико-містобудівного розвитку міста Почаєва. Представлено етапи розвитку міста та комплексу Свято-Успенської Почаївської Лаври, виокремлено різночасові функціонально-планувальні елементи історичного ядра міста.

Ключові слова: *Почаївський монастир, історичне місто Почаїв, монаша обитель, бароковий сакральний комплекс, історико-містобудівний розвиток.*

Постановка проблеми

Місто Почаїв Кременецького району Тернопільської області розташоване на відстані 20 км на південний захід від районного центру Кременця у північній частині Тернопільської області.

Дослідженню історичних, суспільно-політичних, культурно-освітніх процесів, що відбувалися у Почаївському монастирі з часу його заснування присвячено низку досліджень, серед яких праці А. Хойнацького, С. Жука, П. Ричкова, А. Гудими, І. Дубилко, І. Огенка, В. Рожка, Ю. Мартиніва, П. Михальчука, Г. Яворського, В. Собчука та ін.

Процеси формування історико-культурного обличчя, архітектурно-містобудівного комплексу монастиря (з 1833 р. – Лаври) у контексті історичних подій та різноманітних обставин, зокрема, політичного, економічного, культурного характеру, розглядались у дослідженнях Г. Логвина, П. Ричкова, В. Луца, Ю. Мартиніва, Г. Яворського, В. Собчука та ін.

На сьогодні відсутні ґрунтовні наукові дослідження, присвячені формуванню Почаєва, як населеного пункту, трансформації території середмістя у різні історичні періоди.

1. Історичні передумови виникнення міста Почаєва та монастирського комплексу.

Першу письмову згадку про Почаїв, як населений пункт містить королівська грамота на землеволодіння у Литовській метриці. У 1442 р. князь литовський Казимир IV Ягеллончик надав маєток Почаїв кременецькому війтові, а у 1451 – передав Васькові Стрільцю. Згодом Почаїв належав Бережецьким, на початку XV ст. – українському шляхетному роду Гойських (Гостських) [1, 2]. У

наступній згадці, яка датується 1527 роком, йдеться про проведення ярмарків у Почаєві. В описі 1545 р. підтверджується помітна роль Почаєва в житті Крем'янецьчини і згадуються тогочасні власники Гаврило та Єрофей Гойські [5, с. 10 – 11, 13].

У 1597 р. Ганна з Козинських (вдова луцького земського судді В. Гойського) заснувала у маєтку православний чоловічий Успенський монастир і виділила йому бл. 200 га землі та 6 сімей підданих, які по сусідству з Почаєвом (нині с. Старфій Почаїв) започаткували нове поселення. Це монастирське село, відоме згодом під назвами Монастирська Юридика, Фундушова Юридика, Почаївська Юридика, Юридика, становить найдавнішу складову нинішнього міста Почаїв (Схема 1).

1602 р. маєток Почаїв передали від Гойських польському шляхетському роду Фірлеїв, 1662 – Тарновським [4]; [6, с. 126 – 127]; [1, 2]. Офіційного статусу міста Почаїв набув у 1778 р. [5, с. 36], коли король Станіслав Август Понятовський надав графу Яну Амору Тарновському привілей на осадження в маєтку Почаїв містечка, яке отримало назву Новий Почаїв (Схема 1).

Цьому передував процес розбудови східної частини Почаївського монастиря і поширення забудови на південно-східну частину підніжжя гори, яка з часом еволюціонувала у містечко.

За третім поділом Речі Посполитої (1795) територія Почаєва відійшла до Російської імперії. 1842 р. за указом імператора Почаїв перейшов у відання палати державного майна. У результаті реформи 1861 р. містечко Новий Почаїв стало центром Почаївської волості [4]; [6, с. 126 – 127]; [1, 2].

2. Періоди розвитку історичного містобудівного комплексу Почаєва.

Взаємопов'язані етапи функціонування Почаєва – комплексу монастиря і населеного пункту – можна умовно поділити на три головні будівельні періоди, підпорядковані особливостям політичного, економічного, культурного життя держав, до складу яких він потрапляв у різні історичні періоди, а також релігійно-службових потреб конфесій і архітектурно-мистецьких тенденцій.

Перший період – від заснування – до початку XVIII ст. У давньоруських літописах згадки про Почаїв, як монашу обитель відсутні, найрозповсюдженішою версією заснування монастиря є період після нападів 1240 р., коли Києво-Печерські монахи обрали для себе пристанище у печерах (природних або рукотворних) поблизу старовинного Крем'янця. Першу інформацію про церковні споруди Почаєва (церкву Успіння Божої Матері) містить грамота Сигизмунда II від 1557 р. [5, с. 7, 10 – 11]. 1597 р., як згадувалось вище, заснований православний монастир, а також монастирське село Юридика поблизу Почаєва (тепер Старого Почаєва). Комплекс основних монастирських споруд сформувався після 1597 р. навколо мурованої Успенської церкви на південному схилі Почаївської гори. У XVII ст. попри несприятливі суспільно-

політичні обставини, турецькі напади Почаївський монастир продовжує розбудовуватись: споруджуються сакральні, житлові, господарські й цивільні будівлі. На початок XVIII ст. стає найбільшим монастирем Волині – і за суспільно-релігійним значенням, і за архітектурно-просторовими характеристиками, і переходить у підпорядкування греко-католицькій церкві, пізніше оо. Василян [5, с.14, 17].

Найбільш достовірним іконографічним джерелом, яке відтворює просторову структуру і композиційну організацію монастиря до василіанської доби, на думку дослідників, є мідьорит Никодима Зубрицького «Облога Почаївського монастиря 1675 р.» (1704 р.). Головною спорудою на ній є Успенська церква, орієнтована вздовж осі схід-захід паралельно до схилу гори. Вона неодноразово трансформувалась, що підтверджують показані на гравюрі другий і третій надбудовані яруси ще двох церков і укріплення південної стіни навесі трьома контрфорсами. Очевидно, значний перепад рельєфу дозволяв організувати вхід у другий ярус споруди з монастирського подвір'я. Зі східної сторони біля церкви на гравюрі позначений вхід до печери, у якій, ймовірно, до початку будівництва на Почаївській горі мешкали монахи-пустельники.

Північніше на незначній відстані, вище по рельєфу розташовувалась значно більша за розмірами тридільна церква Св. Трійці, також зорієнтована вітарем на схід. Її розташування пояснюється не композиційними міркуваннями, а необхідністю включення до внутрішнього простору однієї з святинь монастиря – відбитку стопи Божої Матері. П. Ричков припускає, що близькими за бароковою стилістикою, об'ємно-просторовими характеристиками до також втраченої Троїцької церкви є Преображенська в Залужжі (1600 р.), Миколаївська в Бучачі (1610 р.), Михайлівська в Гощі (1639 р.), Успенська в Підгайцях (1653 р.). З північної сторони у периметральній забудові, між келіями розташовувалась невелика церква Перемоги Божої Матері (після 1675 р.), із західної сторони у пряслі оборонної стіни – триярусна оборонна дзвіниця.

Локаційний ареал монастирської території склався одночасно і залишився практично незмінним протягом XVII ст. На кінець XVII – початок XVIII ст. уся територія була поділена на власне монастирську та передмонастирську частини. Композиційно комплекс складався з трьох складових: найдавнішої головної периметральної замкненої частини нерегулярної форми з храмами, келіями, яка утворювала своєрідну цитадель; суміжної східної також периметральної замкненої частини з рядовою нерегулярною забудовою; та монастирського саду, який оточував монастир з південно-західної сторони [5, с. 29 – 31, 36]. Оборонний периметр монастирської цитаделі утворювали монастирські споруди, келії, церква Успіння, західний оборонний мур з вежами і оборонною дзвіницею і частково південний. Передмонастирська частина була оточена менш потужною вежо-стіновою системою, ймовірно, дерев'яною.

Другий період – початок XVIII – 1830-ті рр. На початку XVIII ст. монастир переходить до оо. Василіан (дата та історичні обставини на сьогодні не з'ясовані). Поступова розбудови монастиря починається після закінчення Північної війни (1721 р.). Найперше відбулись зміни у перейменуванні церков. Головний храм Св. Трійці переосвячено в Успенський. Не з'ясованим на сьогодні є також стан архітектурних споруд того періоду. Описи пожеж у XVIII ст. можуть бути підтвердженням втрати дерев'яних новозбудованих споруд. За інвентарем 1736 р. [5, с. 29, 40, 43], який складався після кількох руйнівних воєнних дій, об'ємно-розпланувальну структуру Почаївського монастиря визначала менша кількість споруд, ніж зображено на гравюрі Н. Зубрицького. Проте основні монастирські споруди та оборонний мур були збережені, отже об'ємно-розпланувальна структура не зазнала значних змін.

Принципові зміни відбулись після 1761 р. На кошти Миколи Потоцького у 1782 р. (за Ю. Мартинівим) або у 1880 р. (за П. Ричковим) завершено будівництво нового Свято-Успенського собору (проект Готфріда Гофмана (1771); проект перебудови Петра Полейовського (1775)). Також споруджено помешкання для монахів (братський корпус). Із запланованого М. Потоцьким не був збудований мур навколо монастиря [2, с. 53 – 57]. Щодо періоду спорудження братських корпусів, збережених до сьогодні, у сучасній українській історіографії існує три гіпотези: одночасно з Успенським собором; до його спорудження і після [5, с. 48] (Схема 1).

Успенський собор розташований на місці колишньої Троїцької церкви, але головним фасадом орієнтований на південь. Для забезпечення доступу до головного входу над фундаментами попередніх двох церков і давніми печерами була споруджена південна тераса. Братський корпус збудований з північного боку собору і разом з ним утворює замкнене, прямокутне у плані подвір'я, за об'ємно-розпланувальною характеристикою – конвент. За стилістичною та композиційно-просторовою характеристиками на думку П. Ричкова відповідає австро-німецьким взірцям, специфічному типу паломницьких церков (Wallfahrtskirchen). Планувальна характеристика є свідченням намагання архітектурними засобами «примирити» західну і східну традиції. Використання такого прийому, як поворот бічних веж головного фасаду таким чином, що їх діагоналі паралельні поздовжній осі храму, є знаковим бароковим прийомом європейської архітектури XVIII ст. [5, с. 54, 64 – 70]. З архітектурно-містобудівної точки зору Успенський собор є композиційною домінантою, яка підпорядковувала собі всю навоколишню забудову. Можна стверджувати, що Успенський собор є наяскравішим творінням європейського барокко другої половини XVIII ст. на території Правобережної України.

Третій період – 1831 – 1920 рр. Після входження Волині до складу царської Росії у 1833 р. Почаївський монастир був перетворений у православну

Свято-Успенську лавру, а його існуючий архітектурний ансамбль зазнав значних трансформацій, які відбувалися еволюційним шляхом. У період 1831 – 1920 рр. сформувалось нове ядро Почаївської лаври. Збудовано: Святі ворота, дзвіницю, архієрейський дім (нині іконно-книжкова крамничка), відкрито свічний завод, готель (нинішня діюча семінарія), паломницький дім, братську лікарню [3, с. 150 – 154].

3. Визначення барокових містобудівних прийомів у процесі еволюційного розвитку міста Почаєва.

Архітектурна стилістика, притаманна православному канону, втілювалась у нових спорудах і таким чином увесь архітектурно-містобудівний комплекс на кінець XIX – початок XX ст. своєрідно поєднав різночасові і різностильові споруди. Бароковий комплекс Успенської церкви з братським корпусом, які утворювали своєрідний конвент у структурі колишнього монастиря, не були змінені шляхом механічної перебудови.

Станом на 2016 р. з північної сторони, де у периметральній забудові, між келіями розташовувалась невелика церква Перемоги Божої Матері (споруджена після 1675 р., втрачена у другий будівельний період), розташовується новий Преображенський собор (2011 – 2014 рр.) значних розмірів, верхня висотна відмітка якого перевищує лаврську дзвіницю. За об'ємно-просторовою, композиційною і стильовою характеристиками храм є дисгармонійною домінантою усього комплексу. З чільного південного фасаду Лаври силует Успенського собору з братським корпусом нівелюється внаслідок появи на його фоні на близькій відстані куполів нової церкви.

Найдавніша частина сучасного міста Почаєва – перше монастирське поселення Юридика (1597 р.), яке знакують історичні криволінійні вулиці, зокрема, вулиця Юридика, що знаходиться з північно-західної сторони комплексу монастиря. За локаційним привілеєм 1778 р., ймовірно, з незаселеної на той час південної сторони монастирського комплексу, біля підніжжя Почаївської гори закладається містечко Новий Почаїв з розпланувальною структурою, характерною для європейської барокової традиції, найперше, у бароковому *trivium* та *rond-points*. Так, композиційним ядром Нового Почаєва була прямокутна у плані ринкова площа, закладена при перехресті трьох доріг (Радивилівської, Кременецької і Шевченка) (Схема 1.), що також підкреслює зацікавленість авторів проекту до комунікації, як основи містобудівного проектування, що знайшло свій розвиток у наступних історичних періодах, особливо, у модернізмі. За іконографічними джерелами у центрі ринкової площі стояла видовжена у плані одноповерхова ратуша.

Також у містобудівній структурі присутня багатоосьова розпланувальна версія, підпорядкована єдиній точці, як спеціальному пункту, відповідно до барокової ідеї політичної централізації, якою у даному випадку слугує комплекс

Почаївського монастиря – символ влади (релігійної). Підставою для цього твердження є збережені до сьогодні елементи розпланувальної структури та іконографічні джерела. У збережених фрагментах розпланувальної структури прочитуються й інші характерні барокові риси, які виявляються у тягlosti вулиць *ad libitum* в оточуючий місто ландшафт.

За попередніми дослідженнями припускаємо, що історичну площу знакують сквер імені Б. Хмельницького та сучасні вулиці Радивилівська-Кременецька з півночі, Шевченка – зі сходу, Лосятинська або Квіткова із заходу. З півдня, - можливо, це продовження вул. Спортивної або Ярослава Мудрого. Для наукової ідентифікації історичної розпланувальної структури необхідно провести ґрунтовне вивчення картографічних матеріалів, які на сьогодні не є доступними.

Висновок

Таким чином, місто, яке стало наступником монастирського села відносимо до релігійних. За визначенням європейських дослідників таке місто слугувало тлом осередку релігійного культу [7, с. 28], у нашому випадку – Почаївського монастиря. Релігійний осередок – одиничний об'єкт або комплекс – повинен розташовуватись у центрі міста або поблизу нього. Саме така структура Почаєва формувалась еволюційно з кінця XVI ст. і остаточно була сформована у другій половині XVIII ст. і являє собою унікальний для Правобережної України приклад барокового релігійного міста з комбінованим регулярним і нерегулярним укладом.

Схема 1. Гіпотетична схема розташування різночасових функціонально-планувальних елементів історичного міста Почаїв. Експлікація: 1 - Успенський собор (1782) з братським корпусом; 2 - територія історичного монастирського села Юридика (1597); 3 - територія історичного міста Новий Почаїв (1778); 4 - гіпотетичні межі історичної площі ринок.

Література:

1. Мартинів Ю. І. Діяльність Почаївської Лаври по збереженню пам'яток історико-культурної спадщини / Ю. І. Мартинів // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки. - 2013. - Вип. 3.35. - С. 71-75.
2. Мартинів Ю. І. Почаївський монастир у XVII — початку XVIII століття / Ю. І. Мартинів // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки. - 2013. - Вип. 3.34. - С. 53-57.
3. Мартинів. Ю. Формування архітектурного комплексу Почаївської Лаври В 1831-1920 рр. // Історія. Вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка - №1 (127). – Тернопіль, 2014. – С. 150 – 154.
4. Почаїв // Тернопільщина. Історія міст і сіл: у 3 т. – Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2014. – Т. 3. – 608 с.
5. Ричков П.А. Почаївська Свято – Успенська Лавра / Ричков П.А., Луц В.Д. – К.: Техніка, 2000. – 136 с.
6. Собчук В. Почаїв // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2008. – Т. 3. – С. 126 – 127.
7. Szpakowska E. Architektura miasta idealnego / pr. doktorska. – Krakow, 2011. – 271 s.

Abstract: The peculiarities of historical and urban development of town Pochaiv are presented in this article. Main stages concerning development of the town together with Pochaiv Lavra complex were shown in this research. Also there were found functional and planning elements of the historic core of the city, developed in different time periods.

Keywords: *Pochaiv Monastery, a historic town Pochaiv, monastic cloister, Baroque sacral complex, historical and urban development.*

Аннотация: в статье раскрыты особенности историко-градостроительного развития города Почаева. Представлены этапы развития города и комплекса Свято-Успенской Почаевской лавры, выделены разновременные функционально-планировочные элементы исторического ядра города.

Ключевые слова: *Почаевский монастырь, исторический город Почаев, монашеская обитель, барочный сакральный комплекс, историко-градостроительное развитие.*